Patriotizmus a národné vedomie v osvietenstve

EVA KOWALSKÁ, Historický ústav SAV, Bratislava

Mentalitu človeka konfesionálneho obdobia v nemalej miere podmieňovala príslušnosť ku konfesii, bez významu však nezostali ani ďalšie koordináty, ktoré určovali jeho miesto v spoločnosti: stavovská príslušnosť a uvedomenie si etnickej odlišnosti dopĺňali komplex obsahov vedomia jednotlivca. Na území dnešného Slovenska s pomerne pestrou skladbou obyvateľstva, kde najmä v mestách žili vedľa seba príslušníci rôznych konfesií, sociálnych vrstiev a etník, bol tak dostatok podnetov na to, aby sa vo vzájomnej konfrontácii prezentovalo výrazné skupinové vedomie.[1]

Vedomie vzdelaného či dokonca angažovaného príslušníka slovenského etnika na konci 18. storočia – v prelomovom období, keď sa výraznejšie začali prejavovať charakteristické črty prvej fázy národného hnutia – reflektovalo viacero rovín jeho existencie. V podmienkach Uhorska, kde po niekoľko storočí stáli proti sebe kresťanské konfesie a islam a krížili sa cesty rôznych etnických skupín s odlišnou sociálnou skladbou a podielom na výkone štátnej moci, sa proces formovania národných hnutí rozbehol pomerne rýchlo a intenzívne. Bolo tomu tak aj napriek rušnému politickému vývoju, ktorý do istej miery sťažoval pohyb obyvateľstva, myšlienkového bohatstva doby a kultúrnych hodnôt. Významnú úlohu najmä v prípade nedominantných slovanských etnických skupín zohrala otázka konfesie, ktorá sa stala zjednocujúcim faktorom a platformou, kde sa mohli do istej miery realizovať národné ašpirácie, hoci len vo forme etickej a kultúrno-vzdelávacej misie.

Prvým, a v prípade slovenského etnika aj rozhodujúcim impulzom pre deklarovanie seba-identifikácie indivídua v rovine nielen konfesionálnej, ale aj etnickej, sa stala reformácia, ktorej smery sa v Uhorsku výrazne viazali na etnické koordináty. Jednotlivé etniká však pri akceptácii a šírení novej vierouky a liturgie nemali rovnakú štartovaciu dráhu: nemecké obyvateľstvo bolo priamo účastné na „kultúrnej misii" reformácie, aj keď bolo skôr recipientom ideí a knižnej produkcie z Nemecka. Početná vrstva maďarských vzdelancov musela však urobiť priekopnícku prácu a vo svojom materinskom

[1] BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521 – 1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. Theil I: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte*, Bd. III/1. Wien, 1977, s. 69 a n. Ten istý: Der Einfluß der völkischen Eigenart und des völkischen Kulturstandes auf die Konfessionsbildung in der Reformationsgeschichte Ungarns. In: *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 4* (1940), s. 338 – 348. DANIEL, David P.: The Protestant Reformation and Slovak Ethnic Consciousness. In: *Slovakia 28 (1978 – 1979)*, s. 49 – 65. Ten istý: No Mere Reflexion: Features of the Reformation in the Lands of the Austrian Habsburgs. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*. Sonderband Washington. Gütersloh, 1993, s. 81 – 96.

jazyku ponúknuť evanjelickým veriacim veľmi rýchlo základné texty vieroučného a liturgického charakteru. Preto neprekvapuje pomerne vysoký počet prác, vydaných už v priebehu 16. storočia v maďarčine.

Pre Slovákov sa situácia vykryštalizovala komplikovanejším spôsobom. Vzdelanci zapojení do reformačného hnutia patrili poväčšine k mestskému obyvateľstvu, ktoré sa vyznačovalo multilingválnosťou.[2] Tam, kde bolo treba operovať domácim jazykom, sa však nevolila „maďarská cesta", t. j. časovo a odborne náročná kultivácia domáceho hovorového jazyka. K dispozícii bol totiž kultivovaný jazyk blízkeho etnika – čeština, ktorá dokonale spĺňala túto komunikatívnu úlohu a jej používanie malo v Uhorsku už dlhšiu tradíciu. Stala sa jazykom záväzných výkladov učenia (katechizmy, spevník Juraja Tranovského) a prostredníctvom nich prenikala aj do obradových formúl, kde sa dovtedy bežne využívala domáca hovorová reč.[3]

Prostredníctvom češtiny si slovenskí evanjelici v priebehu 16. – 17. storočia osvojili nielen vedomie spolupatričnosti s príbuzným (českým) etnikom, ale najmä si uvedomili teologickú a konfesionálnu spriaznenosť s celou tradíciou „českej reformácie". Podľa ich interpretácie vývojová línia smerovala od Jána Husa priamo až k Martinovi Lutherovi, čo sa potom pre evanjelickú časť slovenského etnika v priebehu 18. storočia stalo akýmsi teologickým argumentom pre zdôvodnenie jeho „výnimočnosti". Prihlásenie sa k neautentickej, no teologicky pôsobivej tradícii prinieslo totiž pre jej nových nositeľov, stojacich v rámci štruktúry obyvateľstva v Uhorsku v nedominantnom postavení, možnosť usilovať sa o akceptáciu prinajmenej v rámci cirkevnej komunity. Na druhej strane bola uvedená tradícia zdrojom hrdosti na vyspelosť slovanského národa, ktorý sa takto podieľal na stvárňovaní duchovného života Európy.[4]

Pôda cirkevných zborov bola pritom jedinou platformou, kde sa slovenským luteránom naskytla šanca prezentovať sa ako etnický celok, keď štruktúry politickej správy fungovali na princípe príslušnosti k nadnárodne poňatému stavovstvu. Väčšie cirkevné zbory sa totiž hneď od začiatku delili na základe etnickej príslušnosti svojich členov a podporovalo sa vzdelanostné a náboženské napredovanie ich členov. Napriek tomu, že usporiadanie ev. cirkvi ako celku nepomáhalo presadzovaniu etnických záujmov v rámci celého Slovákmi obývaného teritória, odkazy a zbierky v prospech slovenských kazateľov, kostolov a miest v konviktoch a alumneách významných stredných škôl, pochádza-

---

[2] ULIČNÝ, Ferdinand: K výskumu národnostnej štruktúry stredovekých miest na Slovensku. In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Ed. Richard Marsina. Martin, 1984, s. 153 – 162, tiež VOZÁR, Jozef: Národnostné pomery v stredoslovenských banských mestách v období neskorého feudalizmu, tamže, s. 188 – 206. Ten istý: Národnostné zápasy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 28, 1980, č. 4, s. 554 – 577.

[3] O spektre českých prekladov náboženskej literatúry HEJNIC, Josef, VIKTORA,Viktor, BOK, Václav: Tschechische Übersetzungen aus der deutschen Literatur im Zeitalter Martin Luthers. In: *Reformation und Nationalsprachen*. Hg. v. Burchard Brentjes, Burchard Thaler. Wissenschaftliche Beiträge 34 (F 45), Halle-Wittenberg, 1983, s. 107 – 127. K tomu aj ŘÍČAN, Rudolf: Tschechische Übersetzungen von Luthers Schriften bis zum Schmalkaldischen Krieg. In: *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation 1517 – 1967*. Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag. Göttingen, 1967, s. 282 – 301.

[4] TIBENSKÝ, Ján: Funkcia cyrilometodskej a veľkomoravskej tradície v ideológii slovenskej národnosti. In: *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 5, s. 581 – 583.

júce od donátorov žijúcich aj mimo danej lokality, svedčia o existencii skupinového etnického vedomia v rámci konfesie.[5]

Akceptáciou jazyka iného etnika, ktorý bol síce v mnohom príbuzný domácej hovorovej reči Slovákov, prebratím neautentickej historickej tradície a fikcie veľkého slovanského národa, ktorého (pra)vlasť zaberala rozľahlé časti Európy a presahovala hranice viacerých štátnych celkov, sa však značná časť slovenského etnika dostala do situácie, keď prirodzené zdroje pre vznik „etnického" patriotizmu nefungovali, či ďaleko presahovali rámec územia, na ktorom toto etnikum ako celok žilo. Bolo to prijateľné riešenie v dobe, keď historiografia bola len v začiatkoch a dostupné dokumenty (kroniky a legendy) hovorili len o udalostiach, vedúcich k začleneniu domáceho slovanského obyvateľstva do rámca Uhorska a o vedúcej úlohe Maďarov v tomto procese. Prostredníctvom českého jazyka a literatúry ako dôkazu o jeho vyspelosti sa vo vedomí slovenských luteránov upevňovalo presvedčenie o „rodovej" (etnickej) príbuznosti Slovákov a Čechov. Tým sa položili teoretické a mentálne základy pre sformovanie koncepcie o jednotnom československom „národe".

Uvedené komponenty, ktorými sa budovala etnická identita Slovákov evanjelického vyznania však mali výraznú obrannú funkciu, ktorú upevňovalo navyše aj to, že sa stali symbolom konfesionálnej integrity v prostredí, podliehajúcom náporu rekatolizácie. Jej priebeh neurčovali len mocensky organizované rekatolizačné misie, ale aj využitie zdrojov domácej kresťanskej tradície, viažucej sa na všeobecne akceptovaný kult svätých panovníkov Štefana a Ladislava, existenciu Regnum Marianum a len postupne a váhavo aj na akceptovanie kultu sv. Cyrila a Metoda. Je otázne, či tento neskorostredoveký, a až od 17. storočia dôraznejšie presadzovaný kult mal spočiatku vôbec tendenciu stať sa živou zložkou formujúceho sa historického povedomia Slovákov. Pôvodne sa viazal výlučne na Moravu[6] a jeho cieľom bolo poskytnúť aj tomuto územiu štátom aprobovaných „zemských patrónov".[7] Prvý katolícky slovenský spevník (1655) síce promptne reagoval na šírenie tohto kultu, je však príznačné, že sa obracal len na vzdelancov: Úvod, ktorý pripisoval zásluhy na rozšírení kresťanskej viery v oblasti obývanej panónskymi Slovanmi (ergo Slovákmi v Uhorsku) slovanským vierozvestcom, bol zostavený v ľudu nezrozumiteľnej latinčine.[8] Kult slovanských bratov podľa mojej mienky navyše predstavoval potenciálne nebezpečenstvo erózie kultu domácich (uhorských) svätcov a dezintegrácie toho územia, na ktoré sa ich ochranné pôsobenie vzťahovalo. Pravdepodobne preto sa zmienka o pôsobení Cyrila a Metoda už v druhom vydaní katolíckeho spevníka vôbec

---

[5] Svedčí o tom napr. medializované úsilie o zriadenie katedry pre výučbu a kultivovanie českého jazyka (bibličtiny) pre budúcich kazateľov na bratislavskom lýceu okolo roku 1800. Pozri správu v *Intelligenzblatt der Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*, 1804, No. 18, s. 131 – 132.

[6] ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století (II.)*. Olomouc, 2003, s. 279.

[7] O funkcii štátom preferovaných kultov pozri zásadnú prácu CORETH, Anna: *Pietas austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock* (2. vyd.). Wien, 1982. Najnovšie špeciálne ku kultu sv. Jozefa MIKUDA-HÜTTEL, Barbara: *Vom „Hausmann" zum Hausheiligen des Wiener Hofes*. Zur Ikonographie des hl. Joseph im 17. und 18. Jahrhundert. Bau- und Kunstdenkmäler im östlichen Mitteleuropa. Bd. 4, Marburg, 1997.

[8] SZÖLLOSI, Benedikt: *Cantus Catholici*. Levoča, 1655. Pozri aj ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava, 1988, s. 209 – 210.

neobjavila a ich kult sa až do polovice 18. storočia medzi veriacimi propagoval len váhavo a vo väčšej miere až na podnet Márie Terézie.[9]

Svätí Cyril a Metod totiž nespĺňali základné kritérium, aby sa stali „národnými" a ľudovými svätcami – neboli mučeníkmi, akými boli napr. sv. Václav a sv. Ľudmila, a ani nesymbolizovali ochranu žiadnej zo zložiek barokovej zbožnosti (napr. spovede ako základného prejavu katolíckej identity, čo mal „na starosti" rovnako novouvedený svätý Ján Nepomucký). Zdôraznenie ich „intelektuálneho" činu – zavedenie domáceho jazyka do liturgických obradov – neoslovilo väčšie masy veriacich, ktorí boli v období baroka formovaní emocionálnou sférou vnímania. Pôsobenie svätcov z počiatku stredoveku navyše nemalo oporu v tradícii či fakte fungovania pevnej cirkevnej štruktúry, ku ktorej by boli mohli byť „pripísaní". Problémom bolo už samotné „lokalizovanie" ich pôsobenia: christianizačná misia nezasiahla len Panóniu, ktorá sa stotožňovala s územím Uhorska, ale aj Bulharov a Čechov. Nebola teda jednoznačne previazaná na územie, ktoré by sa dalo považovať za „etnicky" slovenské. Navyše aj územie veľkomoravskej ríše, ktorá sa stala miestom ich najintenzívnejšieho pôsobenia, sa definovalo rôzne, ba dokonca sa popierala jej kontinuita s oblasťami Horného Uhorska.[10] Príčinou nemusela byť len malá prístupnosť či znalosť historických prameňov, ale aj zámer predísť dôsledkom neslávneho konca tohto prvého štátneho útvaru Slovanov v Uhorsku. Pre formujúci sa patriotizmus katolíckej časti slovenského etnika to znamenalo vyzdvihovanie cirkevného, civilizačného a kultúrneho aspektu misie a opäť presah jej významu ďaleko za hranice životnej sféry samotného slovenského etnika. Barokový kult oboch svätcov preto nemohol jednoznačne akcentovať to, s čím sa spájalo ich pôsobenie neskôr – existenciu štátneho celku, ktorý sa stal oporou historického vedomia a prostredníctvom ktorého sa lokalizoval patriotizmus formujúceho sa slovenského národa.

V súvislosti s hľadaním historického vedomia a pestovaním jeho kontinuity ako jednej zo zložiek patriotizmu tak boli slovenskí katolíci paradoxne v istej nevýhode oproti evanjelikom. Evanjelici, ktorí mali v dobe rekatolizácie problémy so zachovaním vlastnej cirkevnej organizácie,[11] nemali totiž problémy s ucelenosťou učenia a jeho prístupnosťou veriacim. Neustále sa pridržali jednotného spevníka Cithara sanctorum (1635), ktorý bol dogmatickou a jazykovou normou, často jediným zdrojom poznania vierouky a kultivovaného jazyka a symbolom jednoty. Katolícky spevník sa však ani v jednom vydaní nestal záväzným pre všetkých veriacich, a teda ani nástrojom upevnenia ideologickej či jazykovej jednoty. Katolícka cirkev v Uhorsku nepodporovala vydávanie spevníkov do tej miery, ako tomu bolo u evanjelikov, preto sa tieto inde masovo produ-

---

[9] ZUBER, Rudolf: Ref. 6, s. 253.

[10] Ku koncepciám lokalizovania Veľkej Moravy HORVÁTH, Pavel: Slovenská historiografia v období pred národným obrodením I – II. In: *Historický časopis*, roč. 31, 1983, č. 1, s. 85 – 110; č. 2, s. 231 – 250.

[11] V rozmedzí rokov 1610 (rozdelenie územia Uhorska na sedem, neskôr štyri superintendencie) až 1781 (vydanie Tolerančného patentu) platil v rokoch 1715 – 1731 kráľovský patent, rušiaci uvedené stupne cirkevnej organizácie. V niektorých superintendenciách sa ani potom po niekoľko rokov nedovoľovalo obsadiť uprázdnené posty superintendentov. PETRÍK, Ján: Hodnosť biskupa v Slovenskej evanj. cirkvi a.v. In: *Cirkevné listy*, roč. 77, 1964, č. 7 – 8, s. 114.

kované knihy šírili v slovenskom jazykovom prostredí väčšinou formou rukopisných zborníkov. Legendy a kroniky, ktoré v Uhorsku boli prvými sprostredkovateľmi dejinného poznania, neprinášali dostatok podnetov: boli písané stredovekými vzdelancami z okruhu arpádovských panovníkov, vyzdvihovali tradíciu zaujatia vlasti v procese bojov o územie, a v prípade najvýznamnejšej stredovekej kroniky hovorili priamo o potupe pôvodného domáceho (slovanského) obyvateľstva – predkov Slovákov.[12] Príslušníci *natio hungarica*, politického (stavovského) národa sa tak veľmi dlho, až do začiatku 18. storočia necítili byť viazaní faktom etnickej príslušnosti, ktorý zohrával len podružnú rolu jazykovej identifikácie. Preto uhorské zemské vlastenectvo bolo dlhý čas integrálnou súčasťou vedomia aj tých vzdelancov, ktorých možno priradiť k vrstve, usilujúcej sa o kultiváciu etnického, resp. národného vedomia.[13]

Aby sa aj v prostredí katolíckych vzdelancov mohlo uplatniť historické vedomie ako jeden zo znakov etnika, bolo treba ísť cestou objavovania zlomkov minulosti, ich dobového vedeckého spracovania a začlenenia do vedomostného a pocitového obzoru vzdelancov a postupne aj ďalších vrstiev spoločnosti. Tento proces konštrukcie historickej tradície a vedomia[14] siaha svojimi koreňmi do 16. storočia, keď sa po prvýkrát definovalo územie dnešného Slovenska, ktoré v rámci Uhorska až do jeho zániku netvorilo nijaký samostatný územnosprávny celok (hoci bolo v čase okupácie centrálnych oblastí Osmanmi po dlhý čas dominantným územím kráľovského Uhorska), aspoň ako súčasť kultúrneho antického sveta v podobe Panónie. Prostredníctvom predstavy o participácii na rozvoji antického sveta našli humanisti definíciu a lokalizáciu svojej „vlasti".[15] O tom, že išlo v prvom rade o vhodný nástroj na posilnenie sebavedomia u tých, ktorí nemali zdroje pre stavovskú alebo etnickú nadradenosť a svoje miesto v rámci Uhorska hľadali práve cez vedomie príslušnosti k územiu s antickou kultúrnou tradíciou, svedčí „vťahovanie" takých území do teritória Panónie, ktoré sa nachádzali ďaleko za hranicami pôvodnej rímskej provincie.[16] Adjektívum *Pannoniensis*, *Pannonius* bez rozpakov používali napr. pri imatrikuláciách na univerzitách už v 16. storočí aj študenti z východného Slovenska alebo zo Spiša.[17] O tom, že akceptovanie Panónie malo aj etnický podtext, svedčí hľadanie koreňov či pravlasti Slovanov práve na jej území.

---

[12] *Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*. Ed. Július Sopko. Budmerice, 1995.

[13] ELIÁŠ, Štefan: *Uhorské vlastenectvo a Slováci I*. Košice, 1991.

[14] K tomu KERSKEN, Norbert: Entwicklungslinien der Geschichtsschreibung Ostmitteleuropas in der Frühen Neuzeit. In: *Konstruktion der Vergangenheit*. Geschichtsdenken, Tradistionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa (Zeitschrift für historische Forschuntg, Beiheft 29). Hg. von Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer. Berlin, 2002, s. 19 – 53.

[15] HORVÁTH, Pavel: Počiatky slovenskej historiografie. In: *Historický časopis*, roč. 30, 1982, č. 6, s. 859 – 877. SOPKO, Július: Dielo Petra Revu a jeho význam pre slovenskú historiografiu. In: *Historický časopis*, roč. 28, 1980, č. 3, s. 400 – 417. KUZMÍK, Jozef: Humanistický historiograf Johann Aventinus a staré slovenské dejiny. In: *Historický časopis*, roč. 31, 1983, č. 2, s. 251 – 260.

[16] Teoretické spracovanie tohto problému priniesol napr. SEVERINI, Joannes: *Pannonia*. Lipsiae, 1770 (2. vydanie: tamže, 1771).

[17] 2. októbra 1560 bol vo Wittenbergu ordinovaný za kňaza *Martinus Bardt ex Scepusio in inferiori* (!) *Pannonia*. STROMP, Ladislaus: *Magyar Evangelikus egyháztörténeti emlékek*. Budapest, 1905, s. 18.

Lokalizácia antickej Panónie na veľkej časti Horného Uhorska/Slovenska bola len prvým stupňom v definovaní celistvosti a územnosprávnej kompaktnosti tohto teritória aspoň v minulosti. Druhým bolo prepojenie Panónie s územím jej „nástupníckeho štátneho celku" – Veľkej Moravy, a stanovenie jej hraníc. Jej identifikácia s konkrétnym teritóriom bola však dlhodobým procesom, ku ktorému prispelo niekoľko generácií historikov.[18] Faktor značného územného rozšírenia a politického dosahu Veľkej Moravy až na Horné Uhorsko bol príťažlivý pre tých, ktorí v nej videli prvý štátny útvar Slovákov, a to napriek tomu, že nejasné až potupné správy stredovekých uhorských prameňov o jej zániku sa na začiatku 18. storočia stali zdrojom etnicky motivovaných sporov.[19] „Privlastnenie" si značnej časti územia veľkomoravskej ríše Slovákmi vyvrcholilo v prvej fáze národného hnutia jej lokalizovaním medzi Dunaj a Tatry, čím sa vytvoril geografický rámec pre definovanie vlasti.[20]

Významnejším krokom v budovaní zdrojov patriotizmu, než bolo fiktívne vymedzenie územia, ktoré v tom čase nemalo pevnejšiu oporu v písomných prameňoch, bolo zabudovanie tradície štátnosti do vedomia vzdelancov. Ani v tomto prípade však nebolo jednoduché vysporiadať sa s priebehom politických dejín a okolnosťami vzniku uhorského štátu, ktorý vyrástol na troskách Veľkej Moravy. Spočiatku preto niektorí autori deklarovali nositeľov štátnej moci na Veľkej Morave za Slovákom cudziu utláčateľskú vrstvu, ktorá ich de facto násilím včlenila do štátneho celku s Moravanmi. Túto tézu zároveň dopĺňalo tvrdenie o pohostinnom prijatí Maďarov Slovákmi. Je očividné, že sa malo predísť politickým dôsledkom podrobenia celého etnika, ktorým sa deklasovali nositelia slovenského etnického povedomia v rámci uhorského stavovstva začiatkom 18. storočia (evidentné v Apológii).[21] Je však zaujímavé, že táto argumentácia, vyvolávajúca etnické spory v Uhorsku, bola zrejme v prvom rade súčasťou politického zápasu medzi stúpencami viedenského dvora a uhorskými stavmi, ktorý sa po skončení dlhej éry stavovských povstaní preniesol na pôdu politickej publicistiky a (spočiatku aj) snemových rokovaní. Bolo totiž ľahšie zdôvodniť meštianstvu slovenského pôvodu neplatnosť jeho politických práv v dôsledku vývoja v ranom stredoveku, než priamo zaútočiť na meštianstvo ako celok, keď navyše malo, resp. mohlo tvoriť oporu centrálnej moci (dvora).

Podobne 25. februára 1579 promoval na univertzite v Tübingene *Magister David Grienplatt, Rosenaviensis Pannonius*. Sammlung aller Magister-Promotionen, welche zu Tübingen von Anno 1477 – 1755 geschehen. Von Johann Nicolaus Stoll. Stuttgart, 1756. Reprint Amsterdam, 1972, s. 55. Podobné svedectvá sú časté aj v neskoršom období.

[18] KUČERA, Matúš: Großmähren und die Anfänge unserer nationalen Geschichte. In: *Studia historica slovaca 16*, 1988, s. 65 – 119. SOPKO, Július: Humanistic Historiography from the End of the 15th till the 17th Century and the History of Slovakia. In: *Studia historica slovaca*, roč. 13, 1984, s. 53 – 89. MARSINA, Richard: Samuel Timon a jeho predstavy o najstarších dejinách Slovákov. In: *Historický časopis*, roč. 28, 1980, č. 2, s. 238 – 251.

[19] VYVÍJALOVÁ, Mária: Formovanie ideológie národnej rovnoprávnosti Slovákov v 18. storočí. In: *Historický časopis*, roč. 29, 1981, č. 3, s. 373 – 403. TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava, 1965. Edícia textu najstaršej etnicky motivovanej polemiky J. B. Magina Murices sive Apologia etc.: Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena. Ed. Vincent Sedlák. Martin, 2002.

[20] TIBENSKÝ, Ján: Funkcia veľkomoravskej tradície. In: *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 5, s. 590 – 594.

[21] Ref. 20, s. 586 – 587.

Existencia štátneho celku, nech už bol jeho koniec akýkoľvek, však bola natoľko silným zdrojom pre formovanie etnického vedomia, že idea veľkomoravského štátu sa napokon stala trvalou súčasťou historickej tradície Slovákov. Nebolo totiž jednoduché hlásiť sa k etniku, ktoré sa proti politicky motivovaným útokom nemohlo brániť na pôde svojich historicky odôvodnených a akceptovaných inštitúcií. Etnický konflikt v Uhorsku a v rámci stavovského *natio hungarica* bol totiž novým prvkom, s ktorým sa slovenské etnikum počas predchádzajúceho vývoja v Uhorsku nemuselo konfrontovať. Na tento typ konfliktu nebolo vytvorené vhodné inštrumentárium – siahalo sa dokonca po argumentácii pomocou falzifikovaného privilégia Alexandra Veľkého pre Slovanov. K zmene optiky prišlo približne v polovici 18. storočia a charakterizovalo ju na jednej strane idealizovanie jednotlivých postáv či udalostí, a na druhej zasa zvýraznenie politického významu Veľkej Moravy v kontexte európskych dejín, podložené vedeckou argumentáciou. Slovákom sa tak otvorila možnosť operovať existenciou významného štátu, na ktorého fungovaní mali priamy podiel. Vytvárala sa tak väzba na ideu štátu a jeho územia, čím sa v rámci dovtedy (a aj dlho potom) celkom legitímne akceptovaného uhorského zemského patriotizmu začal vydeľovať v rámci vzdelancov slovenského pôvodu nový prvok v ich vedomí.

Koncept Veľkej Moravy ako štátneho celku, na budovaní ktorého mali Slováci priamy či aspoň nepriamy podiel a ktorý existoval relatívne dlho pred vznikom Uhorska, predstavoval prvý krok v hľadaní vlasti – v tomto prípade zatiaľ stále „na pôde" minulosti. Legitímnosť uhorského štátu sa pritom nijako nespochybňovala, ba naopak, Uhorsko sa považovalo v prípade variantu o pohostinnom prijatí maďarských kmeňov za de facto "dedičský" štát Veľkej Moravy. Pomocou tejto konštrukcie sa mohol zvýrazniť podiel Slovanov/Slovákov na budovaní Uhorska, čo smerovalo k rozšíreniu konceptu uhorského stavovského (politického) národa o etnickú charakteristiku. Sprievodným znakom tézy, že Slováci sú právami a šľachtictvom Uhrami, pôvodom a jazykom Slovákmi, bola idealizácia pomerov v počiatkoch existencie Uhorska. Vďaka tomuto rozšíreniu sa však mohol zapojiť do interpretácie minulosti nový prvok – projekcia dobových (osvietenských) predstáv o ideálne usporiadanej občianskej spoločnosti do hlbokej minulosti. V dobe, keď sa začalo uvažovať týmto smerom, sa v politickej spisbe operovalo prirodzenoprávnou teóriou a spoločenskou zmluvou. Zatiaľ čo v rámci tradície veľkomoravskej štátnosti sa vyzdvihovala absencia nevoľníctva a feudálneho typu štátneho zriadenia, pri vzniku uhorského štátu sa akcentoval princíp spoločenskej zmluvy, ktorú uzavreli v demokratickom kmeňovom zriadení žijúci starí Maďari a o právo sa opierajúci Slovania. Uhorský štát z doby sv. Štefana bol v takejto interpretácii rovnako dobre akceptovateľný ako Veľká Morava a práve jeho zidealizovaná podoba predstavovala jadro uhorského (zemského) patriotizmu Slovákov. Ku svätému Štefanovi sa napokon mohli hlásiť nemaďarské etniká aj vďaka jeho známemu zdôrazneniu prínosu multietnicity ako stabilizujúceho princípu pre štát.

Uhorský patriotizmus, aký vyznávali predstavitelia národného hnutia Slovákov z konca 18. storočia, však mal už len málo spoločné so zemským patriotizmom, ako ho pestovala uhorská šľachta ako celok. V jej interpretácii mala rozhodujúci význam uhorská koruna, celistvé územie štátu a ústava (resp. komplex zákonov prijatých uhorským snemom), vyjadrujúca záujmy stavov. Do tohto rámca sa nedali vtesnať tie konštrukcie,

ktorými chceli takto poňatý patriotizmus obohatiť slovenskí vzdelanci. Rovnako sa s ním nedalo stotožniť poňatie „celorakúskeho" patriotizmu, ktorý akcentoval vernosť habsburskej monarchii (už nielen dynastii!) ako základnú hodnotu vo vzťahu človeka k štátu. Pravda, mal to byť štát založený na spoločnom záujme a vôli občanov, verejnom blahu a harmónii, teda hodnotách, ktoré boli v konečnom dôsledku cudzie tradičnému stavovskému uhorskému patriotizmu. Štát mal byť pre jednotlivca najvyššou hodnotou aj preto, lebo mal umožniť realizáciu občianskych cností. Podmienky pre to mohol zaručiť jedine právny štát, kde verejnému poriadku, upravenému zákonmi, boli podriadené všetky spoločenské zložky, vrátane panovníka. Patriotom sa mohol stať každý, kto konal uvedomele v prospech štátu, vyžadujúceho a oceňujúceho takéto konanie. Sám štát vyvíjal úsilie sformovať lojálnych občanov najmä prostredníctvom systému vzdelania.

Koncepciu právneho štátu rozpracoval v Rakúskej monarchii ako prvý Jozef von Sonnenfels, ktorého dielo bolo oporou nielen pre absolutisticky vládnucich panovníkov, ale poskytovalo podnety aj pre liberálne zmýšľajúcich osvietencov. Sonnenfelsa ako zdroj pre formovanie „celoštátneho" patriotizmu treba akceptovať aj preto, lebo jeho koncepcia harmónie spoločenských stavov našla odraz v rámci reformného plánu pre školstvo v Uhorsku Ratio educationis (1777) a štúdium jeho diel bolo priamo súčasťou učebných plánov vyšších škôl v Uhorsku v sedemdesiatych – osemdesiatych rokoch 18. storočia. Chápanie vlasti ako právne zaisteného miesta pre ľudsky dôstojnú existenciu každého človeka nebolo cudzie ani jeho generačným druhom z radov slovenských vzdelancov, napr. Adamovi Františkovi Kollárovi, ani neskoršiemu predstaviteľovi prvej generácie národného hnutia Antonovi Bernolákovi. Známe sú slová A. F. Kollára o tom, ako sa Uhorsko macošsky správa voči svojim najnižšie postaveným obyvateľom, i projekcia právneho usporiadania Uhorska podľa kedysi – fiktívne – jestvujúceho spravodlivého poriadku.[22]

Kollár sa zaujímavým spôsobom dopĺňal so Sonnenfelsom vo viacerých bodoch, čo umožňuje predpokladať priame väzby oboch autorov. Najzreteľnejšie je to vidieť v otázke poddanského obyvateľstva, ktoré obaja zhodne považovali za vrstvu, ktorá tvorí oporu štátu. Zatiaľ čo však Kollár v roku 1764 hovoril o roľníkoch ako do bezprávia uvrhnutej mase, ktorá nemôže mať k vlasti žiaden vzťah, Sonnenfels už o sedem rokov neskôr roľníctvo hodnotil ako zložku, ktorá je priam predurčená byť nositeľom vlastenectva. Roľnícky stav sa cíti byť pripútaný k zemi-živiteľke i štátu – ale len vtedy, keď mu tento zákonmi umožní pôdu pociťovať ako vlastníctvo. Roľnícky patriotizmus sa teda môže priamo napájať osvietenským myšlienkovým bohatstvom, pretaveným do zákonodarstva a osvety. Pre šľachtu však podľa Sonnenfelsových slov nebolo dôležité, ku ktorej krajine ju bohatstvo viazalo, a jej patriotizmus sa napájal len zo žriedla vedomia výsad, inštitúcií a pod. Sonnenfels sa preto celkom prirodzene usiloval o dosiahnutie vyváženosti stavov, ku ktorým on zaraďoval duchovenstvo, zemepánov, „industriálny stav" a roľníctvo. Teoreticky inicioval zásahy vlády v prospech posledných dvoch zložiek.[23]

---

[22] VYVÍJALOVÁ, Mária: *Osvietenský program Adama Františka Kollára*. Matica slovenská : Literárnomúzejný letopis 16, 1982, s. 55 – 112, tu 64. Podobne aj TIBENSKÝ, Ján: *Adam František Kollár ako osvietenský myslíteľ*. Matica slovenská : Literárnomúzejný letopis 19, 1985, s. 107 – 132, tu 117 –118.

[23] WANGERMANN, Ernst: Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung. In: *Joseph von Sonnenfels*. Wien : Hg. von Helmut Reinalter, 1988, s. 157 – 169, tu 158 – 159.

Kollárov patriotizmus by sa dal charakterizovať ako osvietensko-štátoprávny: očakával pokrok, reformy, uznanie a zabezpečenie ľudských a občianskych práv od osvietenskej vlády, slobodnej verejnej mienky, verejného vzdelávania a osvietenského zákonodarstva. Hlavným garantom týchto hodnôt bol pre neho panovník (-čka), a len vďaka tomu sa mohli uskutočniť všetky pozitívne zmeny v spoločnosti. Bokom ponechal fakt, že forma vlády zostávala absolutistická, nezohľadňujúca špecifické záujmy uhorskej koruny a stavov. Stál tak v priamej opozícii proti tradičnej koncepcii uhorského patriotizmu, ktorá na prvé miesto kládla slobodu a nezávislosť, čo podčiarkovala aj teóriou o oprávnenosti vzbury proti panovníkovi, ktorý nevládol podľa zemských zákonov. Kollár však nebol v súlade ani s tými konštrukciami, ktoré formulovala uhorská stavovská osvietenská reprezentácia. Tá vychádzala síce z prirodzeného práva, ale zmysel pre tradície a zákonnosť postupu jej diktoval brať ohľad na stavovskú reprezentáciu. Len ona mala následne rozhodnúť o rozšírení politických práv aj na iné skupiny obyvateľstva.

Treba však povedať, že ten typ patriotizmu, ktorý sformuloval A. F. Kollár, bol v modifikovanej podobe produktívny pri formovaní etnického vedomia Slovákov a ich chápania vlasti pomerne dlho. Akcentovanie úlohy panovníka ako ochrancu zákonnosti v monarchii vyplynulo z meniaceho sa chápania uhorského politického národa a slabnutia toho typu patriotizmu, ktorý videl v Uhorsku miesto pre rovnocenné spolužitie všetkých etník. Horizont toho typu uhorského zemského patriotizmu, ktorý obohatený o prvky zidealizovanej minulosti zostával súčasťou vedomia slovenských vyšších vrstiev a vzdelancov, sa rozšíril o „celorakúsku" dimenziu – dynastiu.

Previazanosť na dynastiu sa stala dôležitým fenoménom politického myslenia aj v okruhu slovenskej evanjelickej inteligencie. Inštitút panovníka sa nespochybňoval ani počas stavovských povstaní v Uhorsku, akceptácia dynastie sa však v tejto dobe ešte (aj keď už zriedkavo) problematizovala.[24] O zmenu rezervovaného postoja voči nej a dvoru, ktorý až do polovice 18. storočia videl v protestantoch potenciálne nelojálny element a viedol proti nim nekompromisnú politiku rekatolizácie, sa zaslúžil až Jozef II. vydaním Tolerančného patentu. Hoci Jozef II. svojimi ďalšími opatreniami výrazne naštrbil dôveru nekatolíkov voči sebe a čiastočne ich vohnal do tábora opozície, v radoch protestantov napokon prevážil moment pevnej spriaznenosti s dynastiou. Aj Jozefovi nástupcovia totiž zostali najvyššími garantmi náboženskej slobody v Uhorsku, kde ešte na patriotizmom presiaknutom sneme v r. 1790 priamo jeden zo stavov (klérus) sa usiloval o jej obmedzenie. V evanjelickom prostredí sa preto podľa mojej mienky rozšírila tradičná náplň uhorského patriotizmu o „celorakúsky" rozmer. Sprostredkujúcim momentom bola pre nich spätosť s protestantmi v ostatných častiach monarchie.

Obzor vlasti u evanjelikov rozširovali najmä obnovené kontakty na spoluveriacich na Morave a v Čechách, ktoré na jednej strane prispievali k pestovaniu kultúrnych, jazykových a citových väzieb medzi slovenským a českým etnikom, na druhej strane prehlbovali rozpory medzi evanjelikmi augsburského a helvétskeho vyznania v rámci Uhorska. Vieroučné spory, ktoré prepukli v nových českých a moravských zboroch, jasne

[24] Takto možno interpretovať úsilie Daniela Krmana vstúpiť ako delegát uhorských povstalcov do kontaktu so švédskym kráľom Karolom XII., hlavným predstaviteľom protirakúskej koalície.

ukázali potrebu pevnej spolupráce evanjelických misionárov s ich domácim, uhorským zázemím. Až pod dojmom týchto problémov sa začala v prostredí slovenských evanjelických vzdelancov programovo pestovať tradícia ich spätosti s husitmi – teda s tradíciou, ktorá sa oživovala práve v radoch nových protestantov v Čechách a na Morave a viedla k častým prestupom od augsburského k helvétskemu vierovyznaniu. Pre Slovákov-evanjelikov bolo výhodné deklarovať sa za udržiavateľov odkazu Jána Husa, ktorý im mali sprostredkovať husitské (bratrícke) vojská a Českí bratia, a získať tak dôveryhodnosť medzi novými spoluveriacimi. Táto v minulosti skôr naznačovaná téma sa koncom 18. storočia jasne akcentovala v historiografii[25] a podstatne ovplyvnila definovanie slovenského etnika nie ako samostatnej entity, ale ako súčasti československého kmeňa v rámci Slovanstva. Položili sa tak základy pre radikálne iné definovanie vlasti.

Koniec 18. storočia teda značne skomplikoval pojem vlasti v radoch vzdelancov slovenského pôvodu. Na jednej strane ho charakterizovalo „doplnenie" uhorského patriotizmu o etnický rozmer. Avšak Uhorsko ako vlasť viacerých rovnocenných etník sa prestávalo kryť s ideálne vykresľovaným (právnym) štátom a „pozitívne obohatený" uhorský patriotizmus zostával skôr doménou politických idealistov než reálnych politikov. Na druhej strane zvýraznenie etnika ako primárnej hodnoty našlo Slovákov relatívne nepripravených vzhľadom na absenciu administratívneho či cirkevného vymedzenia priestoru, v ktorom žili. Preto sa napr. v úvode ku každému vydaniu masovo rozširovaných kalendárov evanjelickeho profesora a vydavateľa Juraja Palkoviča explicitne definuje, kam všade autorova myseľ zaletela pri spomínaní na krajanov.[26] Z Uhorska sa tak „vykrajovalo" územie obývané Slovákmi a fixovali sa jeho hranice, nereflektujúce žiadne oficiálne administratívne delenie. V rámci uhorského patriotizmu tým vznikala akoby „podmnožina" vedomia príslušnosti k územiu, ktorého jedinou kvalitou bolo, že na ňom žili a kultivovali ho Slováci.

Komplikované definovanie územia vlasti aj smerom do minulosti, sprevádzané spomínanými učenými spormi o rozlohe Veľkej Moravy, sa podarilo pomerne „elegantne" vyriešiť zdôraznením cyrilometodskej tradície. Tá sa jasne deklarovala za súčasť histórie Slovákov už priamo v súčinnosti s cirkevnou autoritou.[27] Zakomponovávanie odkazu na slovanských svätcov do vedomia širších más obyvateľstva vyvrcholilo na bratislavskej synode katolíckej cirkvi v r. 1822. Počas nej aj uhorský prímas Alexander Rudnay (pôvodom Slovák) oficiálne akceptoval cyrilometodskú tradíciu a dal súhlas na preklad Biblie do slovenčiny.[28] Bolo to však už obdobie, keď sa schyľovalo k úplne novej definícii vlasti Jánom Kollárom, ktorý patriotizmu, resp. definovaniu vlasti prostredníctvom pojmov štát, občianstvo a územie nadradil vedomie genetickej (rodovej) a kultúrnej príbuznosti. Pri takomto chápaní už nebolo podstatné, k akému historickému alebo súčasnému politickému štátnemu celku viazali Slováci svoje osudy. Podstatná bola

---

[25] BARTHOLOMAEIDES, Ladislav: *De Bohemis Kishontensibus antiquis et hodiernis commentatio historica*. Wittenberg, 1783.

[26] Autor „blúdil" pravidelne od Dunaja cez Tatry, Spiš, Šariš atď. až na územie Dolnej zeme.

[27] FÁNDLY, Juraj: *Príhodné a sváteční kázne*. Trnava, 1795.

[28] Podrobná správa o tom in: *Wětssj a zwlásstněgssj Nowý y Starý Kalendář na rok 1824*. (Ed. Juraj Palkovič).

orientácia nie na minulosť alebo daný stav, ale na budúcnosť, v ktorej sa mali Kollárove vízie realizovať.[29] To však už malo len málo spoločného s patriotizmom, ktorý spojil do jedného celku nielen vnútorne diferencovanú slovenskú societu, ale aj príslušníkov (občanov) mnohonárodnostného Uhorska.

SUMMARY

The study deals with a relationship between a confession and ethnicity within the process of creating a form of the national movement. It is also focused on the role of language, historical tradition and patriotism within the process. Reformation was the impulse for declaration of self-identification of an individual person on the level of confession as well as ethnic. Scholars of Slovak origin involving in the reforming movement did not take a chance to cultivate the spoken domestic language, which was an expertly difficult and time consuming task, to use it for the preaching the new reformation theology. They rather decided for an option to use language of close ethnic in neighbourhood – the Czech language, which perfectly met the needs of communication, that way they also could follow the longer tradition of using the Czech language in the Hungarian environment. Due to their choice Slovak Lutherans during the 16th and 17th centuries could realise the connections with the Czech ethnic and theological and confessional alliance with the "Czech Reformation". Approving and joining the non-authentic, but theologically impressive tradition opened a possibility for its followers, staying in non-dominant position in the structure of population within the Hungary, that way they wooed acceptance at least within the church community. All those mention components were of defend function supported by the fact that they became symbols of confessional integrity in the environment being attacked by re-Catholic movement. The study deals with the process of creating components of historical consciousness, operating accordingly to confessional orientation with diametrically different traditions and concepts of patriotism.

[29] KOWALSKÁ, Eva: Historické koncepcie slovenských obrodencov P. J. Šafárika, J. Hollého a J. Kollára. In: *Slovanský přehled*, roč. 75, 1989, s. 249 – 257.